

Öleňler

Category: Halk döredijiligi we
rowaýatlar, Kitapcy, Sözler, Türkmen dili
написано kitapcy | 23 января, 2025
Öleňler ÖLEÑLER

Öleňler türkmen halkynyň arasynda uzak asyrlaryň dowamynda döremek bilen, gelin edinilende, toý tutulanda ýerine ýetirilýän döp-dessurlaryň biridir. Bu žanr halkyň arasynda giňden ýaýrapdyr. Toý aýdymalarynyň bir görnüşi bolan öleňlere Dänew, Çärjew, Farap sebitlerinde «Öleň-üleň» diýip at berilýär. Öleňlerde ýaş çatynjalaryň gylyk-häsiýetleridir akyly-paýhasyna degişli sözler bar.

Öleňlerde durmuşa çykýan gyzyň enesini, öleňçileri gepletmek häsiýetleri bar. Öleňçiler tarapyndan başga biriniň dili bilen aýdylýan öleňlerde adam durmuşyna bap gelýän oňat isleg-arzuwlar beýan edilýär. Öleňler gyza, onuň enesine ýa-da başga adamyň durmuşy bilen baglanyşykly bir zada degişli bolany üçin täsirli bolýar. Aýdylýan öleň bentleri kime degişli bolsa, ol däbe görä ses edip aglamaly bolýar.

Biz ýokarda aýdylan zatlary anyklamak üçin Dänew, Çärjew, Farap etraplarynda öleňleriň ýerine ýetirilişi, ondaky adam durmuşy bilen baglanyşykly bolýan dürli ýagdaýlaryň üstünde

durup geçmeli bolýarys. Bu etraplarda ýaşayan türkmenleriň şahyrana döredijiliginiň öleň žanry toý aýdymlaryna degişlidir. Öleňler hem toý aýdymlary ýaly gadymdan bäre nesilden-nesle geçip gelyän halk döredijiligidir. Öleňlere «toý aýdymlary» diýilmeginiň esasy sebäbi olaryň diňe toýda aýdylýandygy üçindir. Ýerli döp-dessurlara görä, gudalaryň iki tarapy-da biri-birini synlaýar. Synlamak düzgüni diňe ogul-gyza degişli bolman, iki tarapyň maşgala çlenleriniň hemmesine hem degişlidir.

*Öleň-öleň, haý öleň,
Aý aýlanar, ýar-ýar.
Dost-ýarlary ýygnanyp,
Toý toýlanar ýar-ýar.*

Öleňçiler öleňi örän täsirli ýerine ýetirmeli. Öleň aýdylanda köplenç durmuşa çykan gyz aglaýar.

Eneli-gyzyň aýrylyşyk pursaty öleňlerde şeýle edilýär:

*Bukjasynyň ujuna
Bagladylar ýar-ýar.
Enesiniň ýüregin,
Dagladylar, ýar-ýar.*

Gyz durmuşa çykarylanda giýew boljak ýigidiň daşky sypatyna seretmän, onuň akyl-paýhasyna seredilip kesgitlenmelidigi barada öleňlerde şeýle pikirler ýöredilýär:

*Meniň kyzym aýpara,
Giýew gara, ýar-ýar.
Gara diýmäň giýewe,
Giýew sere, ýar-ýar.*

*Ar baglamaň arpanyň,
Samanyňa, ýar-ýar.
Kyz bermäňler ýigidiň
Ýamanyňa, ýar-ýar.*

Ýokardaky bentlerden görnüşi ýaly, ýerli öleňlerde edebi dili we onuň beýleki şiweleri bilen deňeşdireniňde diňe bir fonetik özgermelere däl, düýpli leksik aýratynlyklara hem duş

gelinýär. Munuň özi ýerli şiwäniň özboluşly aýratynlyklaryny, ajaýyplyklaryny alamatlandyrýan ýagdaýdyr. «Giýew – sere» (edebi dilde «Giýew – gowy» we ş.m). Aslynda «sere» we beýleki gadymy sözleriň ulanylmagy bu ýerde gadymy türkmen diliniň elementleriniň henizem saklanýandygyny aňladýar.

Köne zamanda garyplar mätäçlik zerarly perzentlerini garry-gartaň, kel-kör, pully adamlara satypdyrlar.

*Bäş daşyň çaşyrdylar,
Gamly bolma, ýar-ýar.
Ýat ýurda aşyrdylar,
Gamly bolma, ýar-ýar.*

Kumda kulan kişni di,
«At boldum» diýp, ýar-ýar.
Çykarylan kyz ýyglydy,
«Ýat boldum!» diýp, ýar-ýar.

Kelle bilen aýaga
Bakdyň enem, ýar-ýar.
Iki kotur owlaga
Satdyň enem, ýar-ýar.

Öleň-öleň, haý, öleň,
Öler kyzyň, ýar-ýar.
Söýmedige kyz berseň,
Köýer kyzyň, ýar-ýar.

Toýda yzzat-hormat edilýän wagtda goýberilýän kemçilikler hem berk tankyt edilýär.

*Bu şorbany kim goýdy?
Kaşygy ýok, ýar-ýar.
Üstündäki paý nirde,
Aşygy ýok, ýar-ýar.*

Ýerli gelin-gyzlaryň beýleki poetiki halk döredijiliginde görkezilişi ýaly, öleňlerde hem nebsewür ata-eneleriň mala-pula göz gyzdyryp, gyzlaryny gadyr-gymmat diýen zady bilmeýän

näkeslere satyp goýberişleri hakynda gyzyň dilinden şu sözleri eşitmek bolýar:

*Tagty-rowan üstünden,
Taýyp düşdüm, ýar-ýar.
Gadrym bilmes näkese,
Gaýyp düşdüm, ýar-ýar.*

*Haly-giläm üstünde,
Bir gül ediň, ýar-ýar.
Atañ-eneň öýünde,
Bilbil ediň, ýar-ýar.*

*Ýumurtganyň agy dek,
Agym enem, ýar-ýar!
Ak süýdüňe razy bol,
Janym enem, ýar-ýar!*

Durmuşa çykarylýan gyz gaýynlaryna göçürilmeziniň öň ýanynda enesiniň gyzyna ak göwün bilen rugsat berip goýbermek däbi bar. Şol ritual doly berjaý edilýänçä, gelnaljylar garaşmaly bolýarlar.

*Kyza gelen ýeňňeler,
Biraz dursun, ýar-ýar.
Ak süýt beren enesi,
Razy bolsun, ýar-ýar.*

*Asmandaky ýylдыzy
Ýedi diýiň, ýar-ýar.
Ýedi kyzyň serdary
Şudy diýiň, ýar-ýar.*

Beýleki türkmen tire-taýpalarynda bolşy ýaly, Amyderýanyň orta akymynda gadymdan bári mekan tutan türkmen taýpalarynyň wekilleriniň hem döp-dessuryňa görä, gyz gaýynlaryna ugradylmazynyň öň ýanynda aglaýar. Onuň bilen bilelikde mähriban enesi, doganlary-da aglaşýarlar. Aslyna seretseň, beýle döp öz wagtynda Ýewropa halklaryna hem belli bir

derejede mahsus bolupdyr.

Käbir eneler çykarylan gyzlaryndan aýra düşmek, näçe agyr degse-de, çydamlylyk edip, aglamaýarlar. Bu däp-düzgüne görä geň görülýär. Öleň aýdyjylae beýle pursaýlary hem nazaryndan sypdyрмаýarlar.

*Toýhananyň tüňçesi,
Şaglamaýar, ýar-ýar.
Öweýmidi enesi,
Ýyglamaýar, ýar-ýar.*

Aý öleň-ä, aý öleň,
Öleň barmy, ýar-ýar.
Ýat illere kyz satyp,
Gülen barmy, ýar-ýar.

Mötmyrat baý diýdiler,
Baýy kany, ýar-ýar.
Gatlamasy gas-gary,
Ýagy kany, ýar-ýar.

Köp ýerlerden tapawutlylykda, bu ýerde öleňleriň häli-häzirlerem ýerine ýetirilýändigini aýtmak gerek.

*«Wolga» maşyn içinde,
Üçgine kyz, haý öleň.
Üçgine kyz içinde,
Kiçgine kyz, haý öleň.*

Dänew, Çärjew, Farap etraplarynda ýaşaýan türkmen taýpalarynyň köpüsünde toý esasan gyz çykarylýan öýde tutulýar. Gyz göçürilenden soň hem onuň öýünde toý edýärler. Aýdym aýdýarlar.

*Darwazany giç açyň!
Aý geledi, ýar-ýar.
Bukjasynda hiç zat ýok,
Toý geledi, ýar-ýar.*

Uzyn-uzyn ýüp gerek,
Sallançaga ýar-ýar.
Atlas köýnek ýaraşar,
Gelinçege, ýar-ýar.

Dört kulakly kazanda,
Paýyň duran, ýar-ýar.
Gülly kigiz üstünde,
Jaýyň duran, ýar-ýar.

Öleň aýdyjylar tarapyndan öleňleriň soňy şeýle hoşamaý sözler bilen tamamlanýar:

*Öleň-öleň, haý öleň,
Öleň köpdür, ýar-ýar.
Öleň aýdan dilinden
Birje öpdür, ýar-ýar.*

Ogul öýlendirilende, gyz çykarylada bu ýerdäki ilatyň başga-da birnäçe döp-dessurlary bar. Gelin gaýynlarynyň öýüne ugradylmazyndan owal, gyzyň hossarlary: «Onuň ýaly ýagdaý adamynyň durmuşynda diňe bir gezek bolýandyr. Sen eneň, ataň, dogan-garyndaşlaryň ýüzüne gara getirmediş, eneň bilen ataň razy et, bar, ataň aýagyna baş goý. «Ata razy – Hudaý razy, ene razy – pygamber razy» diýipdirler. Olar hiç wagt-da seniň bagtsyz durmuşyňy islemezler» diýen ýalu nesihatlar edýärler. Gyz baryp atasynyň aýagyna ýykylýar. Atasy gyzynyň arkasyna kakyp: «Bar, gyzym, ýoluň ak bolsun, ýoldaşyň Hak bolsun, bagtyň açylsyn, ogully-gyzly, agtykly, çowlukly bol» diýip, gyzyny ýagşy niýet, mylaýym sözler bilen ýola salýar. Gyz çykarylada, ýany bilen ýeňnesi, joralary uzadyjy bolup gidýärler.

Gyz barmanka, ýigidiň öýüniň ýanynda ot ýakylýar. Gelinli maşyn oduň daşyndan üç gezek aýlanýar. Soňra maşyn ýuwaşja ýöräp, gapynyň agzyna gelýär. Gapynyň önünde bili mäkäm guşalan öýlenýän ýigit gyzy maşyndan göterip alyp, aýagyny ýere degirmän öýe girizýär. Gelin bilen ýigit ýaşamaly otagyna baryarka, gartaşan garry mamalar: «Gelnimiziň ýoly açyk

bolsun!» diýip, gelniň hem-de gelenleriň ýüzüne urba sepýärler. Ýigit bilen gyz getirilenden soň oturmaly däl. Dik durmaly. Adamlar olara degişip: «A-how, adamlar, gelin-ä geldi. Indi pylan aga gelniniň dyzaýagyna näme aýdarka?» diýşip, özara gülüşýärler. Onýanča ýigidiň kakasy: «Adamlar, men gelnimiň dyzaýagyna bir göleli sygyr aýdýaryn» diýip jogap berýär. Ýerli-ýerden «Ýeterli, boldy» diýişýärler. Gelin bilen ýigit oturýar. Bularyň öňüne börek getirip goýýarlar. Börek ýaga çykarylýar. Ýigit bilen gyz bir-biriniň agzyna börek tutuşýar. Käbir ýerlerde gyz çykarylmazyndan öňürti gyzyň atasy öýünde gyz bilen ýigidi ýörite bejerilen çadyra salýarlar-da, öňlerine börek getirip goýýarlar. Bu döp soňky döwürde ornaşyp başlady.

Gyz bilen ýigide getirilen börekden olaryň ýanyndaky deň-duşlary we beýlekiler alyp gaçýarlar. Munuň düýp sebäbi, toý tutýanlar üçin bişirilen börekden iýeniň dişi agyrmaýarmyş. Şol wagt biri gyz bilen ýigidiň öňünde uly ýüz görülyän aýna getirip goýýar. Olar aýna seredýärler. Başga biri ikisiniň-de eline ýaşajyk çaga tutdurýar. Onýanča-da bir ýaşuly adam gelip, olara bagtly durmuş arzuw edýär. (*Gorkut atanyň türkmen toýunda soňundan gelip toýuň sebäpkärlerine gowy arzuw-dileg etme dessuryňy ýada salyň -t.b.*) Şonuň üçin hem şol ýaşula gymmat bahaly halat-serpaý edýärler. Öleňlerde gyzlary öz razyçylyklaryna seretmän çykarmazlyk, bu meselede onuň özi maslahatlaşmaklyk ata-enelere öwüt-nesihat edilýär. Mal-dünýä göz gyzdymaklyk, gyzy söýenine bermezlik ýaly erbet häsiýetler tankyt edilýär. Bu ýerde iň esasy bellemeli zat, şeýle dessuryň Amyderýanyň orta akymlarynda ýaşayan türkmen taýpalarynyň arasynda henize çenli saklanyp galanlygy, soňky döwürde bolsa onuň has hem ösdürilýänligidir.

Durdy MUHAMOW,
Dänew etraby, folklorçy.

«Яш коммунист» gazetini, 03.12.1991 ý. Halk döredijiligi we rowaýatlar